

ШЫҒЫС АЙМАҚТАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ФАКТОРДЫҢ ТІЛДІК АХУАЛЫНА ӘСЕРІ

*Қапалбек Б.С.¹, Орынғазы Ә.М.²

¹Ф.ғ.к., доцент, Мемлекеттік тілді дамыту институты, Алматы,
Қазақстан,

e-mail: zhomart_til@mail.ru¹,

² доцент, Алматы Менеджмент Университеті, Алматы, Қазақстан,

e-mail: abutalip65@mail.ru²

Аңдатпа. Көптілді мемлекетте тілдердің қолданылуының өзіндік ерекшеліктері бар. Мұндай мемлекеттердегі тілдік жағдай тілдерді қолдануға әртүрлі факторлардың әсер етуі нәтижесінде қалыптасады. Мәселен, Қазақстан Республикасында қазақ тілі мен орыс тілінің қалыптасуына тарихи, саяси, географиялық, экономикалық, демографиялық факторлар әсерін тигізді. Бұл экстралингвистикалық факторлардың барлығы бір-бірімен тығыз байланысты. Осы мақалада қарастырылып отырған демографиялық фактор республиканың тарихи дамуының әртүрлі кезеңдерінде тілдік жағдайдың қалыптасуына, мемлекеттік тілдің, орыс тілінің және басқа этностардың тілдерінің жұмыс істеуіне әсер етеді.

Мақаладағы зерттеу тақырыбымыздың ғылыми жаңалығы – Қазақстанның шығыс өңіріндегі тілдік ахуалдың дамуына елеулі әсер еткен маңызды факторлардың бірі демографиялық фактор жеке қарастырылады.

Тілдік жағдайды зерттеудің теориялық негіздерін шетелдік және қазақстандық әлеуметтік лингвистердің еңбектері, тіл саясаты бойынша заңнамалық және нормативтік құжаттар, халық санағының деректері, демографтардың жұмыстары және т. б. құрайды.

Зерттеудің ғылыми-практикалық маңыздылығы қазіргі Қазақстан аумағын әлеуметтік-лингвистикалық аймақтарға бөлу және әр өңірдің тілдік жағдайына қарай мемлекеттік және басқа тілдердің дамуына атсалысу.

Мақалада: талдау, синтез, салыстырмалы әдіс, статистикалық әдіс, бақылау және т. б. ғылыми әдістері қолданылады.

Зерттеу нәтижелері ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуде, жоғары оқу орындарында дәріс оқуда және әлеуметтік лингвистика, я жалпы тіл білімі бойынша семинар сабақтарын өткізуде, дипломдық жұмыстарды, магистрлік және докторлық диссертацияларды жазуда пайдаланылады.

Мақала авторлары көлемді статистикалық материалды пайдалана отырып, демографиялық деректерге сүйеніп, шығыс өңіріндегі тілдік ахуалдың сыртқы және ішкі көші-қон процестеріне байланысты ерекшеліктері бар екенін көрсетті. Этникалық топтардың қоныс аударуы қазақ тілінің титулды ұлт тілі ретіндегі әлеуметтік қызметтерінің дамуына кері әсерін тигізді. Халықтың құрамында орыстілді этностардың басым болуы орыс тілінің әлеуметтік қызметтерінің дамып, кенеюіне ықпал етті. Посткеңестік кезең орыстар, немістер, украиндар, белорустар сияқты этностардың өңірден кетуі, қазақтардың шет елдерден келуімен сипатталады. Экономикалық тұрақсыздық ауыл тұрғындарын тұрақты табыс іздеп ірі елді мекендерге көшуге мәжбүр етеді. Демографиялық процестердің құрамдас бөліктерінің бірі халықтың табиғи өсімі: туу және өлім көрсеткіштері.

Тілдік жағдай қоғамдық өмір салаларындағы тілдер функцияларының көлемінің өзгеруіне алып келеді. Мәселен, аймақтағы білім беру саласында мемлекеттік және орыс тілдері басым тілдер ретінде көрсетілген.

Тірек сөздер: мемлекеттік тіл, тілдік жағдай, тіл саясаты, аймақтық аспект, демографиялық фактор, сыртқы көші-қон, ішкі көші-қон, тілдің әлеуметтік функциялары, тілдік қызмет

Негізгі ережелер

Тілдің аман сақталуы мен дамуының кепілі түрлі өмір салаларында қолданылуынан көрінеді. Аймақты зерттеудің негізгі мәселелерінің бірін тілдің қоғамдық қызметін қарастыру құрайды. Тілдердің қоғамда қызмет ету ахуалының объективті көрсеткіштеріне мынадай әлеуметтік лингвистикалық белгілер жатады: 1.Тілдердің қоғамдық қызмет көлемі (жүктемесі). 2.Қызмет ету аясы. 3.Тілдердің қолданылатын өмір салалары. Сондықтан аймақтағы тілдердің қызметтік жүктемелері жан-жақты талданып, мемлекеттік тіл – қазақ тілінің болашақтағы даму қарқынына жорамал берілуі керек. Осыған байланысты экстралингвистикалық факторларды, оның ішінде тілдік ахуалдың қалыптасуына, мемлекеттік тілдің және басқа да тілдердің өңірлік аспектіде қолданылуына ықпал ететін демографиялық факторды зерделеу маңыздылыққа ие болады.

Кіріспе

Көпұлтты мемлекеттердегі тілдік ахуал саяси, тарихи, экономикалық, географиялық, демографиялық сияқты түрлі факторларға тікелей байланысты қалыптасады. Барлық аталған факторлар өзара тығыз байланысты, алайда жеке алынған әрбір фактор тілдік ахуалдың қалыптасуына, қоғамдағы тілдердің қолданылуына елеулі ықпал етуі мүмкін.

Қазақстан Республикасындағы тілдік ахуал барлық осы факторларға байланысты өзгерістерге ұшырады. Қазақстан өңірлерінде тілдік жағдай елде болған өзгерістерге сәйкес өзгерді. Бұл орайда өңірлердегі халық санына да, өңірлік аспектідегі тілдік жағдайға да әсер еткен демографиялық фактор да ерекше рөл атқарады.

Шығыс өңірдегі тілдік жағдайды қарастыра отырып, ең алдымен тарихи және саяси факторлар халық құрамының сандық және этникалық жағынан қалыптасуы мен дамуында белгілі рөл атқарғанын атап өткен жөн.

Социоллингвистикалық аспектіде Қазақстандағы тілдік ахуалды зерттеумен танымал социоллингвистер Б. Хасанұлы, Э.Д. Сүлейменова, М.М. Копыленко, З.К. Ахметжанова, С.Ж. Баяндина және т.б. айналысқан, өңірлік аспектіде ғалымдар: А. Абасилов, Қ. Текжанов, Б. Бияров, Б. Қапалбеков, С. Асанбаева және т.б.

Шығыс Қазақстанның демографиялық процестерін зерттеуді Г.Т. Аймағамбетова, А.Н. Алексеенко, М.Г. Ескендіров, О.В. Игнатьева, А.С. Жанбосынова, А.Т. Маутканова, А.С.Уалтаева жүргізген. Шығыс аймақ бойынша демографиялық проблемалардың қазіргі заманғы процестері социоллингвистикалық аспектіде Б.Н. Бияровтың жұмыстарында көрсетілген [1].

Нәтижелер мен талқылау

Этнотіл жағдайын және халық санының динамикасы бойынша статистикалық деректерді зерделеу мақсатында республикада өткізілген халық санағының деректеріне талдау жүргізілді. Төмендегі кестеге назар аударсақ, қазақтардың үш санақ аралығындағы өсімін байқауға болады. Айталық, Шығыс аймағында мемлекеткүрушы ұлт 1999 жылғы санақта аймақ халқының 48,5% құраса, одан кейінгі 2009 жылғы халық санағында барлық аймақ тұрғындарының 53,9% құраған. Басқаша айтқанда он жылда қазақтар 21229 адамға көбейгенін көруге болады [2]. Ал соңғы 2021 жылғы санақта қазақтардың саны тағы да 74899 адамға өсіп, аймақ халқының 61,5 пайызын құрап отыр .

1-ші кесте. Шығыс аймаққа жататын облыстардағы халықтың 1999 және 2021 жылдар аралығындағы демографиялық ахуалы

Этнос тар	1999 ж		2004 ж		2006 ж		2007 ж		2009 ж		2021 ж	
	Саны	%	Саны	%	Саны	%	Саны	%	Саны	%	Саны	%
Барлығы	1531024	100	1455412	100	1431180	100	1424513	100	1417764	100	1363797	100
Қазақтар	743098	48,5	745984	51,2	748425	52,3	751151	52,7	764327	53,9	839226	61,5
Орыстар	694705	45,4	631957	43,4	608853	42,5	600073	42,1	581820	41,0	479327	35,1
Немістер	32141	2,1	22147	1,5	20563	1,4	20471	1,4	20079	1,4	12383	0,9
Татарлар	24506	1,6	22981	1,6	22407	1,6	22256	1,6	21967	1,5	15653	1,1
Украиндар	15696	1,0	12952	0,9	11958	0,9	11615	0,9	10806	0,8	3117	0,2
Басқалар	20878	1,4	19391	1,4	18974	1,3	18947	1,3	18765	1,4	14031	1,0

Кестеден көрініп тұрғандай, санақ кезеңінде қазақ халқының саны 743098 (48,5%) адамнан 839226 (61,5%) адамға дейін өсті, орыс этносының өкілдері 694705-тен (45,4%) 479327-ге (35,1%) дейін азайды. Неміс халқының 32141-ден (1,6%) 12383-ке (0,9%) дейін қысқаруы жалғасуда. Украиндар саны 15696-дан (1,0%) 3117-ге (0,2) дейін күрт қысқаруда. Татар халқы өкілдерінің айтарлықтай азаюы: 24506-дан (1,6%) 15653-ке (1,1%) дейін. Басқа этностардың үлес салмағы 1,4% -дан 1,0% -ға дейін қысқарады.

Демографиялық процестердің тілдердің қолданылуы мен дамуына әсерін зерттеу соңғы онжылдықтарда шығыс өңірі бөлінісінде өзекті болып қалған проблемалармен алдын ала айқындалған: халық санының азаюы, облыстан басқа өңірлер мен мемлекеттерге кететіндердің көбеюі, халықтың жас сәйкессіздігі.

Сыртқы көші-қон. Көші-қон процестерін зерделеу Қазақстанның тарихи дамуында өткен ғасырдың 20-40 жылдары Қазақстанға көші-қон негізінен РКФСР-ден болғанын көрсетеді. Бұл, бір жағынан, экономикалық алғышарттарға байланысты, себебі ұжымдастыру мен индустрияландыру процестері қосымша еңбек ресурстарын талап етті, екінші жағынан, бұл саяси фактормен түсіндіріледі: этностардың Қазақстанға күштеп қоныс аударуы. Ұлттық статистика бюросының 1999 және 2021 жылдар аралығындағы халық санағының деректері бойынша. Егер 20-шы жылдары көші-қон қазақ халқына қатысты болса, қазақтар 1921-2022 жылдардағы ашаршылық салдарынан

қоныс жерлерін тастап, кейін туған жерлеріне қайтып келсе, ХХ ғасырдың 30-шы жылдарында көші-қон басқа халықтарға да қатысты болды.

Статистикалық мәліметтерге сүйенсек, Семей облысында 1920 жылдан 1926 жылға дейін халық саны артып келеді: қазақтар 565,9 мың адам 714,6 мың адамға дейін, орыстар 380,4 мың адамнан 398 мың адамға дейін, украиндар 68,5 мың адамнан 140,2 мың адамға дейін, татарлар 14,4 мың адамнан 18,8 мың адамға дейін, немістер 7,8 мың адамнан 11,8 мың адамға дейін.

Халықтың Қазақстанға көшіп-қонуының белсенді процестері ХХ ғасырдың 30-жылдарында байқалады. 1935 жылы Ленинград облысынан (қазіргі Санкт-Петербург) 30 мың тұрғын жер аударылды. 1936 жылы Украинадан 25 мыңнан астам поляктар мен немістер Қазақстанның солтүстік және шығыс облыстарына көшірілді. Ал Амур өңірінен Қазақстанға және Орта Азияға 20141 корейлер отбасы қоныс аударды [3].

Осылайша, орыс тілінде сөйлейтін адамдардың есебінен халықтың көбеюі орын алып отырғанын көріп отырмыз, бұл, сәйкесінше, қазақ тілінің әлеуметтік функцияларының қысқаруына әкеліп соғады, керісінше, өмірдің барлық саласында пайдаланылатын орыс тілінің қоғамдық функцияларының кеңеюі болып отыр.

Қазақстанның шығыс өңірінен халықтың кетуі қайта құру жылдары мен құрылыстан кейінгі уақытқа келеді. 1989 және 2019 жылдардағы статистикалық деректерді салыстырмалы талдау шығыс өңірі бойынша осы кезеңде мынадай серпін байқалатынын көрсетеді: қазақ этносының 687879 адамнан (38,92%) ұлғаюы 834787 адамға дейін (60%), этностар санының қысқаруы: орыстар – 914424-тен (51,74%) 496557-ге (36%) дейін, немістер – 66924-тен (1,58) 12887-ге (0,93%) дейін, украиндар – 9085-тен 1084-ке (0,08%) дейін. Соңғы онжылдықтарда сыртқы көші-қон процестерінің төмендеуі байқалады. Осылайша, 2014 жылы өңірге келгендер мен одан кеткендердің сандық арақатынасы 79% -ға жуық және 74% -ды, орыстар – 18% -дан астам және 23% -ды құрайды. Шығыс өңірге алыс шетелдерден қазақтардың 84% -ы, орыстардың 7,9% -ы, немістердің 4,3% -ы келді. Бұрынғы КСРО мемлекеттерінен келгендердің төрттен үшін орыстар құрайды, ал қазақтардың үлесі бар болғаны 9% құрайды [4].

Осы жылы өңірден көшкендердің 91% -дан астамы орыстар, ал алыс шетелдерге орыстардың үлес салмағы 48,8% -ды, немістердің 31,7% -ын, қазақтардың 12,2% -ын құрады.

Ішкі көші-қон. Халықтың ішкі көші-қоны ең алдымен, әсіресе ауылдық жерлерде жұмыссыздықты туғызған тұрақсыз экономикалық жағдайға байланысты. Еңбекке қабілетті халық ірі елді мекендерге, қалалар мен аудан орталықтарына көшеді. Осылайша, Шығыс өңірінің демографиялық факторы үшін урбанизация процесі маңызды болып табылады, мысалы, жетпісінші жылдардың соңында қала халқының өсуі 16% -дан астам, сексенінші жылдардың аяғында – 20% -дан астам болды.

Облыстағы жұмыссыздардың негізгі бөлігін 20 мен 40 жас аралығындағы халық құрайды. Бұл көрсеткіштен олардың көші-қон деңгейінің жоғарлауына бірден бір ықпал етуші топ екенін көреміз. 2012 жылдың аяғында

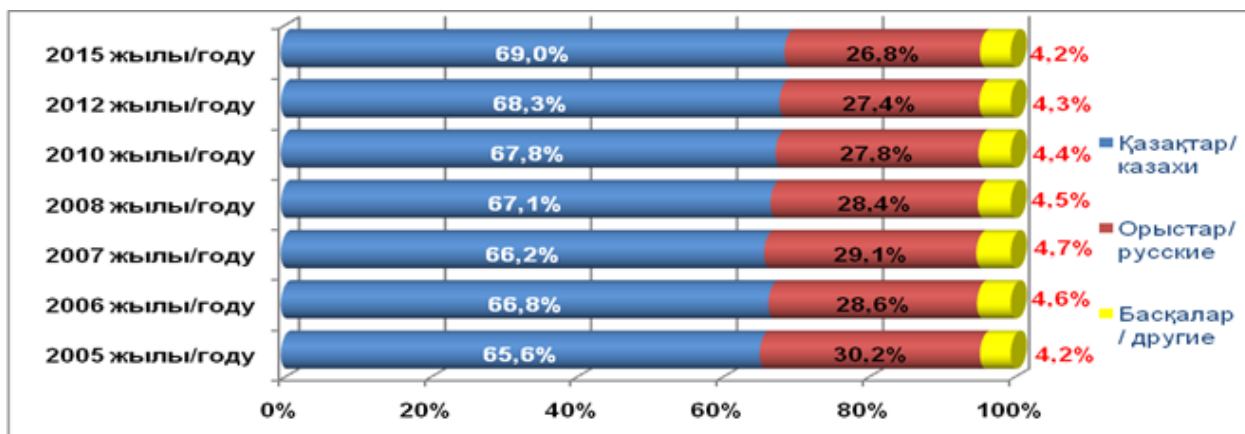
қалалық жерлердегі жұмыссыз халық санының 59,4%-ын 20 мен 40 жас аралығындағы жұмыссыздар құраса, ауылдық жерлерде ол 50%-ды көрсетеді. Қалалық жерлердегі жұмыссыздардың басым бөлігі облысаралық және республикаралық көші-қонға түссе, ауылдық елді-мекендердегі жұмыссыздар аймақтағы өндірісті орталықтарға тартылып, облыс ішіндегі көші-қонның күшеюіне жағдай жасайды. Бұл үрдіс қалалық жерлерге қоныс аударушылар қатарының алдағы уақытта да бәсеңдемейтінін айқындайды. Жалпы облыстың ауылдық жерлеріндегі халықтың 60 пайыздан астамын қазақ ұлтының құрайтынын ескерсек келер жылдары қалаларға бет алатын мигранттардың басым көпшілігінің титулды ұлт өкілдерінің болатынын болжауымызға болады.

Сондай-ақ, жұмыссыздық халықтың табиғи өсіміне де өз әсерін тигізеді. Жұмыспен қамтылмағандардың 71,3%-ы қала халқының үлесіне тисе, 28,7% ауылдық жерлердің үлесіне келеді. Халықтың жұмыспен қамтылмауы, жұмыссыздық деңгейінің жоғарлауы нуклеарды (1 балалы) жанұялардың өсуіне әкеп соғады. Қалалық жерлердегі жұмыссыздық көбінде жаңадан келіп қоныстанған тұрғындардың арасында жоғары болып отыр. Қоныс аударушылардың құрамында қазақтардың көп болуы олардың туу үрдісінің төмендеп кету қаупінің бар екенін жоққа шығармайды.

Туу және өлім-жітім процестері облыстағы халық санына да әсер етеді. Ұлттар бөлінісінде халықтың табиғи өсімі айтарлықтай дәрежеде титулдық ұлтқа тән. Мысалы, 1970 жылы 1959 жылмен салыстырғанда қазақтар көбейіп, қазақтардың үлес салмағы 32,2%, ал 1879 жылы 36,0% құрады.

Облыста 1 жасқа дейінгі сәбилер өлімі жоғары деңгейде қалып отыр. Жыл басындағы деректерге сүйенсек 1 жасқа дейінгі түрлі себептерден шетінеген сәбилер 15%-ні құрайды. Мұндай өлім көрсеткішінің деңгейіне ересек халық тек 45–49 жас мөлшерінде ғана жетеді. Аталмыш деректер 1 жасқа дейінгі сәбилердің өлімі аймақ тұрғындарының өлім көрсеткішінің 2 пайызын құрайды. Перинаталдық және туғаннан кейінгі уақытта көрсетілген сапасыз медициналық көмек бұл құбылыстың өсуіне жағдай жасап отыр.

Қорытындылай айтсақ, демографиялық жағдай қоғамдағы саяси-әлеуметтік және экономикалық ахуалға ғана әсер етіп қоймай, сонымен қатар этнотілдік қатынастарға да елеулі өзгерістер әкеледі.

1-сурет. - Қазақстанның шығыс өңіріндегі туу қарқыны

Облыстағы жұмыссыздардың негізгі бөлігін 20 мен 40 жас аралығындағы халық құрайды. Бұл көрсеткіштен олардың көші-қон деңгейінің жоғарлауына бірден бір ықпал етуші топ екенін көреміз. 2012 жылдың аяғында қалалық жерлердегі жұмыссыз халық санының 59,4%-ын 20 мен 40 жас аралығындағы жұмыссыздар құраса, ауылдық жерлерде ол 50%-ды көрсетеді. Қалалық жерлердегі жұмыссыздардың басым бөлігі облысаралық және республикаралық көші-қонға түссе, ауылдық елді-мекендердегі жұмыссыздар аймақтағы өндірісті орталықтарға тартылып, облыс ішіндегі көші-қонның күшеюіне жағдай жасайды. Бұл үрдіс қалалық жерлерге қоныс аударушылар қатарының алдағы уақытта да бәсеңдемейтінін айқындайды. Жалпы облыстың ауылдық жерлеріндегі халықтың 60 пайыздан астамын қазақ ұлтының құрайтынын ескерсек келер жылдары қалаларға бет алатын мигранттардың басым көпшілігінің титулды ұлт өкілдерінің болатынын болжауымызға болады.

Сондай-ақ, жұмыссыздық халықтың табиғи өсіміне де өз әсерін тигізеді. Жұмыспен қамтылмағандардың 71,3%-ы қала халқының үлесіне тисе, 28,7% ауылдық жерлердің үлесіне келеді. Халықтың жұмыспен қамтылмауы, жұмыссыздық деңгейінің жоғарлауы нуклеарды (1 балалы) жанұялардың өсуіне әкеп соғады. Қалалық жерлердегі жұмыссыздық көбінде жаңадан келіп қоныстанған тұрғындардың арасында жоғары болып отыр. Қоныс аударушылардың құрамында қазақтардың көп болуы олардың туу үрдісінің төмендеп кету қаупінің бар екенін жоққа шығармайды.

Шығыс өңірдің демография процестері облыстың экономикалық, әлеуметтік жағдайына, қоғамдық өмір салаларына, оның ішінде тілдік жұмыс істеуіне әсер етеді. Мұны білім беру саласындағы тілдердің қолданылуы мысалында қарастырайық. Республиканың әлеуметтік-коммуникативтік кеңістігінде негізінен екі тіл басым болғандықтан, талдау осы екі лингвонимдер бойынша жүргізіледі.

Білім беру саласында оқыту мен тәрбиелеу тілі маңызды болып отыр.

Мектепке дейінгі білім беру мен тәрбиелеу саласы. 2011-2012 жылдары ШҚО-да балабақшалардың саны 143, оның ішінде 56 қазақ тілінде, 50 қазақ және орыс тілдерінде, 37 орыс тілінде бала тәрбиелеген, бұл ретте қазақ топтарында – 3 мыңнан астам, орыс топтарында – 5 мыңнан астам бала тәрбиеленген.

Орта білім беру саласы. Осы жылдары облыста 718 мектеп жұмыс істеді: қазақ тілінде оқытатын 366 мектеп, бұл 51%, 176 аралас мектеп және орыс тілінде оқытатын 176 мектеп; оқушылардың 54% -ы мемлекеттік тілде оқыды. Орта кәсіптік білім беру саласы. 1990-1991 оқу жылында шығыс өңірдегі колледждерде оқушылардың 90% -дан астамы орыс тілінде, ал 8,65% -ы қазақ тілінде білім алды. 2011-2012 оқу жылында 44 орта-кәсіптік білім беру мекемесінде студенттердің 48% орыс тілінде оқыды

Жоғары білім беру саласы. Шығыс өңірде жоғары оқу орындарында 2006-2007 оқу жылында студенттердің 60% -дан астамы орыс тілінде, студенттердің 33,2% -ы қазақ тілінде оқыды. 2009-2010 оқу жылында 2006-2007 оқу

жылымен салыстырғанда қазақ тілінде білім алушылардың пайызы 39,6-ға дейін өседі.

Қазақстанда үш тілде білім беру жүзеге асырылуда. Шығыс өңірінде бұл маңызды мәселені шешу шаралары қолға алынуда. Өңірде үштілділіктің енгізілуін зерттеп, бүгінгі тілдік ахуалға шынайы баға берген әлеуметтанушылар социологиялық сауалнама нәтижесінде тұрғындардың үштілді білім беру мәселесіне көзқарасы анықталғанын айтады.

Халықтың басым бөлігі көптілді білім беруді енгізуге оң көзқараспен қарайды, дегенмен осыған байланысты мәселелердің қатарында білікті педагог кадрлардың жетіспеушілігі, материалдық-техникалық базаның әлсіздігі, тиісті әдіснамалық тұжырымдаманың және әдістемелік қамтамасыз етудің жоқтығы атап өтіледі.

Қорытынды

Тіл үнемі жаңарып, дамып отыратын құбылыс болғандықтан қоғамда әр кезеңде әртүрлі проблеманы алға тартары заңдылық. Еліміздегі және оның шығыс аймағындағы қазіргі тілдік ахуалының сипатын негізге алатын болсақ, мемлекеттік тіл қоғамның бірқатар салаларында басымдыққа ие болып, өміршеңдігін сақтап қана қоймай дамып келе жатқаны байқалады. Ал кейбір салаларда әлі де нормативтік-құқықтық мәртебесіне лайық деңгейде өз мәртебесіне сай қолданылмай келеді. Сондай-ақ ғылым, сот ісі, ақпараттық технология, денсаулық, бизнес, қаржы секторында даму көрсеткіші әлі төмен деңгейде қалып отыр. Сондықтан аталған салалардағы мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейту бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады.

Қоғамда мемлекеттік тіл төңірегінде қордаланған мәселелер азаматтық қоғам тарапынан белсенді түрде көтерілуде. Ең көп талқыланатын мәселелердің біріне арқау болған – халыққа қызмет көрсету орындарындағы (сауда, тамақтану, техникалық қызмет көрсету т.б.) мемлекеттік тіл проблемасы. Мәселеге мән беріп, шешу жолдарының жаңа тетіктерін қарастырып керек. Мысалы, қаржы секторындағы барлық базалар орыс тілінде жүргізілуде. Бұл елімізге экономикалық, заң, қауіпсіздік тұрғысынан да қауіп төндіреді. Сол себепті қаржы секторындағы барлық электрондық базалардың мемлекеттік тілдегі нұсқасын іске қосу мәселелері нақты шешуді қажет етеді.

Сондай-ақ мемлекеттік тілді дамытуға және тілдің тазалығын қорғауға, сондай-ақ әдеби тіл нормаларын сақтамаудың, қазақ тілінің жарнамадағы, қоғамдық тамақтандыру объектілеріндегі лексикалық және грамматикалық ережелерін бұзудың алдын алуға жұртшылықтың қатысуын қамтамасыз ету және жедел шаралар қабылдау мақсатында жергілікті жердегі уәкілетті органдарды тарту қажет. Олар жергілікті тілші-ғалымдарды, белсенді азаматтарды осы мәселелерді оң бағытта шешуге қаржыландыру арқылы тартылуы керек.

* Мақала 2021-2023 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландыру аясында жазылды. Зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (AP09259988 гранты).

ӘДЕБИЕТ

- [1] Бияров Б.Н. Қазақстанның шығыс өңірінің тілдік ахуалы//Егеменді Қазақстанда мемлекеттік тілдің дамуы мен қолданылуы. – Алматы, 2016.
- [2] Абасилов А. Мемлекеттік тіл: әлеуметтік лингвистикалық проблемалары, оларды аймақтық тұрғыдан шешу жолдары. Монография. / А.Абасилов. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2021. – 191 бет.
- [3] Алексеенко А.Н. Население Казахстана в 1926-1939 гг // Компьютер и историческая демография <http://new.hist.asu.ru/biblio/histdem/1.html>
- [4] Кайгородцев А.А. Анализ демографических проблем восточного Казахстана// Вестник Казахстанско-Американского свободного университета, 2016 <https://articlekz.com/article/31268>

REFERENCES

- [1] Biyarov B.N. Qazaqstannıñ şıǵıs öñiriniñ tildik axwalı//Egemendi Qazaqstanda memlekettik tildiñ damwı men qoldanılıwı (Linguistic situation of the eastern region of Kazakhstan//Development and use of the state language in independent Kazakhstan). Almatı, 2016. [In Kaz.].
- [2] Abasılov A. Memlekettik til: älewmettik lıngvistikalıq problemaları, olardı aymaqtıq tuǵıdan şeşw joldarı. Monografiya (State language: sociolinguistic problems, ways to solve them from the regional level. Monograph.). / A.Abasılov. Almatı: Memlekettik tildi damıtw instıtwtı, 2021. – 191 b. [In Kaz.].
- [3] Alekseenko A.N. 1926-1939 jıldardaǵı Qazaqstan xalqı//Kompyuter jäne tarixi demografiya (Population of Kazakhstan in 1926-1939//Computer and historical demography) <http://new.hist.asu.ru/biblio/histdem/1.html>. [In Rus.]
- [4] Kaygorodcev A.A. Şıǵıs Qazaqstannıñ demografiyalıq problemaların taldaw (Analysis of the demographic problems of East Kazakhstan).//Qazaqstan-Amerika erkin wnıversitetiniñ xabarşısı, 2016 <https://articlekz.com/article/31268> <https://articlekz.com/article/31268> [In Rus.]

ВЛИЯНИЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО ФАКТОРА НА ЯЗЫКОВУЮ СИТУАЦИЮ В ВОСТОЧНОМ РЕГИОНЕ

*Капалбек Б.С.¹, Орынгазы А.М.²

*¹К.ф.н., доцент, Институт развития государственного языка, Алматы, Казахстан, e-mail: zhomart_til@mail.ru,

²К.ф.н., доцент, Алматы Менеджмент Университет, Алматы, Казахстан,
e-mail: abutalip65@mail.ru

Аннотация. Функционирование языков в полиязычном государстве имеет свои особенности. Языковая ситуация в таком государстве формируется в результате влияния различных факторов на использование языков. В Республике Казахстан на функционирование казахского языка и русского языков оказывали влияние исторический, политический, географический, экономический, демографический факторы. Все эти экстралингвистические факторы тесно взаимосвязаны между собой. Демографический фактор, который рассматривается в данной статье, в различные периоды исторического развития республики оказывал влияние на формирование языковой ситуации, на функционирование государственного языка, русского языка и языков других этносов.

Научная новизна темы исследования статьи заключается в том, что отдельно рассматривается демографический фактор как один из значимых факторов, оказавший значительное влияние на развитие языковой ситуации в восточном регионе Казахстана.

Теоретические основы изучения языковой ситуации составляют труды зарубежных и казахстанских социолингвистов, законодательные и нормативные документы по языковой политике, данные переписи населения, работы демографов и т.д.

Научно-практическая значимость исследования заключается в социально-лингвистическом зонировании территории современного Казахстана и разработке механизма развития государственного языка и других языков в зависимости от языковых условий каждого региона.

В статье использованы научные методы исследования: анализ, синтез, сопоставительный метод, статистический метод, наблюдение и т.д.

Результаты исследования могут быть использованы при проведении научно-исследовательских работ, в вузовской аудитории при чтении лекций и проведении семинарских занятий по социолингвистике, общему языкознанию, при написании дипломных работ, магистерских и докторских диссертаций.

Авторы статьи на большом статистическом материале провели анализ демографических данных, который показал, что языковая ситуация в восточном регионе имеет особенности, обусловленные процессами внешней и внутренней миграции. Внешняя миграция этносов осуществлялась вследствие экономических и политических процессов, характерных для всей республики в советское и постсоветское время. Переселение этносов оказало негативное влияние на развитие социальных функций казахского языка как языка титульной нации. Преобладание в составе населения русскоязычных этносов способствовало развитию и расширению общественных функций русского языка. Для постсоветского времени характерны процессы выезда из региона таких этносов, как русские, немцы, украинцы, белорусы, въезда казахов из зарубежных стран. Внутренняя миграция происходила в силу экономического развития внутри региона. Экономическая нестабильность вынуждает представителей сельского населения переезжать в крупные населенные пункты в поисках постоянного заработка. Одной из составляющих демографических процессов является естественный прирост населения: рождаемость и смертность.

Изменение языковой ситуации приводит к изменению объема функций языков в сферах общественной жизни региона. На примере сферы образования показано функционирование государственного и русского языков как доминирующих языков в регионе.

Ключевые слова: государственный язык, языковая ситуация, языковая политика, региональный аспект, демографический фактор, внешняя миграция, внутренняя миграция, социальные функции языка, функционирование языков

INFLUENCE OF DEMOGRAPHIC FACTOR ON THE LANGUAGE SITUATION IN THE EASTERN REGION

*Kapalbek B.S.¹, Oryngazy A.M.²

¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Institute of State Language Development, Almaty, Kazakhstan,

e-mail: zhomart_til@mail.ru,

²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Almaty University of Management, Almaty, Kazakhstan,

e-mail: abutalip65@mail.ru

Abstract. The functioning of languages in a multilingual state has its own peculiarities. The language situation in such a state is formed as a result of the influence of various factors on the use of languages. In the Republic of Kazakhstan, the functioning of the Kazakh language and the Russian languages were influenced by historical, political, geographical, economic, demographic factors. All these extralinguistic factors are closely interrelated. The demographic

factor, which is considered in this article, in various periods of the historical development of the republic influenced the formation of the linguistic situation, the functioning of the state language, the Russian language and the languages of other ethnic groups.

The scientific novelty of the research topic of the article lies in the fact that the demographic factor is considered separately as one of the significant factors that had a significant impact on the development of the language situation in the eastern region of Kazakhstan.

The theoretical foundations of the study of the language situation are the works of foreign and Kazakhstani sociolinguists, legislative and regulatory documents on language policy, census data, demographers, etc

The scientific and practical significance of the study lies in the socio-linguistic zoning of the territory of modern Kazakhstan and the development of a mechanism for the development of the state language and other languages, depending on the linguistic conditions of each region.

The article uses scientific research methods: analysis, synthesis, comparative method, statistical method, observation, etc.

The results of the research can be used in conducting research works, in the university audience when giving lectures and conducting seminars on sociolinguistics, general linguistics, when writing theses, master's and doctoral dissertations

The authors of the article analyzed demographic data on a large static material, which showed that the language situation in the eastern region has features due to the processes of external and internal migration. The external migration of ethnic groups was carried out as a result of economic and political processes characteristic of the entire republic in Soviet and post-Soviet times. The resettlement of ethnic groups had a negative impact on the development of the social functions of the Kazakh language as the language of the titular nation. The predominance of Russian-speaking ethnic groups in the population contributed to the development and expansion of the social functions of the Russian language. The processes of departure from the region of such ethnic groups as Russians, Germans, Ukrainians, Belarusians, and the entry of Kazakhs from foreign countries are characteristic of the post-Soviet period. Internal migration occurred due to economic development within the region. Economic instability forces representatives of the rural population to move to large settlements in search of permanent earnings. One of the components of demographic processes is the natural growth of the population: fertility and mortality.

The change in the language situation leads to a change in the scope of the functions of languages in the spheres of public life of the region. The functioning of the state and Russian languages as the dominant languages in the region is shown by the example of the education sector.

Keywords: state language, language situation, language policy, regional aspect, demographic factor, external migration, internal migration, social functions of language, functioning of linguistic

Статья поступила 27.03.2023